

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

УДК 342.727

СВОБОДА СЛОВА ЯК КОНСТИТУЦІЙНА ЦІННІСТЬ

Кушніренко О. Г.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права України
Національного університету
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»,
м. Харків

Анотація: У статті досліджується свобода слова як фундаментальна основа для існування вільної людини, громадянського суспільства й правової держави, її ознаки як конституційної цінності та правової категорії. Зроблена спроба з'ясувати як свобода думки та переконань впливають на свободу слова та вказується на деякі труднощі в реалізації свободи слова в Україні.

Ключові слова: свобода думки, слова, погляди, переконання, інформація.

Аннотация: В статье исследуется свобода слова как фундаментальная основа для существования свободного человека, гражданского общества и правового государства, ее признаки как конституционной ценности и правовой категории. Предпринята попытка выяснения, как свобода мысли и убеждений влияет на свободу слова. Указывается на определенные трудности, которые существуют в реализации свободы слова в Украине.

Ключевые слова: свобода мысли, слова, взгляды, убеждения, информация.

Annotation: This article explores the freedom of speech as a fundamental basis for the existence of a free man, civil society and the rule of law, its symptoms as constitutional values and legal category. An attempt to clarify how the freedom of thought and opinion affect the freedom of speech. Points to the difficulties that exist in the exercise of freedom of speech in Ukraine.

Key words: freedom of thought, speech, attitudes, beliefs, information.

Одним із головних успіхів політичної реформи, яка з великими потугами відбувається в Україні, основною умовою розвитку громадянського суспільства та самореалізації кожної людини є свобода слова. Саме свобода слова в системі прав і свобод особистості, як свобода вільно висловлювати свої думки та переконання, займає особливе місце. Не випадково свобода слова являється основою основ цивілізованого суспільства, оціночним критерієм демократичності політичного режиму [1]. Як вважає видатний теоретик Дж. Ролз, кожна людина повинна мати право доступу до основної свободи, яке прирівнюється до аналогічного права інших, й із чого випливає неможливість будь-яких політичних зобов'язань для громадян. Пояснюється це тим, що свобода є першим і найбільш важливим принципом справедливості, із якого все розпочинається [2].

Історичні корені ідеї свободи слова можна знайти уже в працях Платона, Аристотеля, Конфуція, Дж. Мільтона, Дж. Мілля та інших видатних філософів. Відповідні наукові дослідження свободи слова як філософської та правової категорії, звичайно, мали місце і в Україні. До здобуття незалежності ці дослідження в силу зрозумілих причин носили формальний характер і розглядалися з точки зору існуючої на той час марксистсько-ленінської ідеології. І тільки закріплення в Конституції України норми про свободу думки і слова стало поштовхом до активізації наукових досліджень в цій сфері [3]. Безумовно, вказані вчені внесли істотний внесок у вивчення цієї проблематики. Віддаючи належне науковій значущості праць цих авторів, маємо, проте, зазначити, що не всі аспекти свободи слова є

дослідженими і це є цілком природним із огляду такої фундаментальної проблеми, якою є свобода слова. Тому в цій науковій статті буде зроблена спроба виокремлення базових ознак свободи слова як конституційної цінності та правової категорії, яка на початку третього тисячоліття стикається з глобалізаційними та іншими викликами, що має для України не лише теоретичне, а й практичне значення.

Слід зазначити, що чинна Конституція України кожному гарантує право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір (ст. 34 Конституція України). Вказана конституційна формула є надзвичайно важливою, оскільки закріплює зв'язок свободи думки і слова та свободи інформації, що самим безпосереднім чином впливає на демократизацію суспільства, реалізацію ідеї правової держави й появи розвинутого громадянського суспільства. Свобода слова та вільне розповсюдження друкованого слова як її складової безумовно є необхідною передумовою реалізації всіх інших конституційних прав. Свобода думки і слова, друку, які вперше були проголошені у Французькій декларації прав людини і громадянина 1789 року (ст. 11), розумілись як головне завоювання демократії та лібералізму [4]. Сьогодні, як ніколи раніше, свобода слова і думки, вільне вираження своїх поглядів і переконань дуже необхідні людям і суспільству, рівно як і свобода публічних дискусій з проблем, які вважаються суспільно важливими і свідчать про існування в державі демократичного толерантного суспільства. Таке суспільство виходить з того, що жодна думка не може і не повинна бути позбавлена права заявити про себе [5].

Аналізуючи конституційну норму про право кожної людини на свободу думки і слова, згадуються безсмертні слова прославленого французького філософа Декарта: «Я думаю – значить, я існую» [6]. Думка є невід'ємною властивістю людини, основа її дій та поступків. Вона завжди є вільною і саме в цьому полягає її іманентний стан і, як видається, законодавчого закріплення свободи думки не вимагається. Позбавлення думки її свободи – завітна мрія всіх тиранів, але ця мета в кінцевому рахунку є нездійсненна. Можливо заставити людину говорити не про те, про що вона думає, але заставити її думати чи не думати за вказівкою неможливо [7]. З цією тезою не можна не погодитися. Дійсно, думки, як і погляди та переконання людини відносяться до сфери її внутрішнього життя, в яке без її згоди ніхто не може заходити.

В умовах недемократичних режимів ця природна свобода людини порушувалась різноманітними засобами і, в першу чергу, загальною установкою на неприпустимість інакомислення. Мало місце й широке розповсюдження примусу людей висловлювати погляди, які не відповідали їх думкам і переконанням. В Україні, на жаль, остання форма порушення свободи думки має місце й сьогодні, причому на всіх рівнях суспільного життя, що є надзвичайно великою проблемою, яка призводить до деформації людини, суспільства, держави та їх інституцій.

Слід також зазначити, що по своєму змісту поняття «переконання» є більш широким, аніж «думка», адже воно включає в себе стійку систему поглядів, яка ґрунтується на певному світогляді. В той же час і думка може значити дуже багато, так як являється частиною переконань. Як видається, для демократії головним є те, щоб всі людини могли, не боячись негативних наслідків, висловлювати свої погляди і переконання, а погляди і переконання меншості, або інакомислячих, поважалися.

Свобода думки нерозривно пов'язана із свободою слова. Свобода слова означає безумовне право людини робити свої думки, погляди і переконання суспільним благом. Саме в слові міститься джерело створення. Біблія стверджує, що Слово було в основні Божественного всесвіту. В той же час слово може бути й джерелом розрухи, знищення, а також інакомислення – головної небезпеки недемократичних політичних режимів.

В даному контексті досить цікавим є з'ясування питання відносно природи суб'єктивного права на свободу слова. Як видається, її внутрішніми елементами є сутність, структура і зміст. На думку С.С. Алексєєва свобода не є результатом інтелектуального творіння ... вона дійсно дана людям самою природою, вона «божий дар», один із самих великих проявів людської природи, сутність того унікального, що властиво людині як істоті розумній – вищої свідомості [8]. Як правило, суб'єктивне право юридично забезпечує свободу конкретної особи діяти самостійно в рамках закону, обираючи вид і міру власної поведінки. Слідуючи цьому правилу, суб'єктивне право на свободу думки й слова дає можливість індивідууму висловлювати своє відношення до зовнішнього світу, подіям та явищам, а також право вільно шукати, отримувати та

розповсюджувати будь-яку інформацію будь-якими способами за своїм вибором. Завдяки цим правам у людини з'являється можливість безперешкодно висловлювати свої думки, вільно передавати їх іншим людям. Реалізація свободи слова допустима лише при демократичних режимах правління, а сама можливість висловлювати свою думку вільно відрізняє демократичне суспільство від тоталітарного. До числа найважливіших юридичних наслідків свободи слова відноситься неправомірність будь-якого переслідування громадянина за висловлені ним думки й погляди, при умові дотримання чинного законодавства, а також неприпустимість дискримінації громадян з мотивів висловлених ними переконань і поглядів [9]. На думку Р. Арона, який спирався на авторитет Ш. Монтеск'є, терпимість дійсно є загальновизнаною ознакою, принципом плюралістичного суспільства, який проявляється в поєднанні поваги до його законів і правилом з почуттям компромісу [10].

При цьому слід зазначити, що гарантованість будь-якого суб'єктивного права спирається на механізм його державного забезпечення. Дане право передбачає можливість суб'єкта звернутися за допомогою до державних органів у випадку незаконного обмеження його права будь-якими фізичними і юридичними особами. Найбільш дієвим, на наш погляд, вважається судовий захист конституційного права на свободу думки і слова.

Досліджуючи право на свободу слова цікаво в'яснити, коли і яким актом вперше юридично був закріплений цей термін. Вперше ця подія відбулася 13 лютого 1688 року, коли англійський парламент прийняв Білль про права. В ньому говорилося про те, що свобода слова, обмін думок і все, що відбувається в парламенті, не може бути приводом для переслідування, бути предметом розгляду в суді і ніде крім парламенту [11]. Втім, лише в 1771 р. англійському парламенту було дозволено вільно висвітлювати політичні дискусії і пресу стали називати четвертою владою. В 1789 р. була прийнята французька Декларація прав людини і громадянина, положення якої відносно вільного вираження думки і поглядів як одних із найбільш цінних прав людини в подальшому стали зразком для законодавства багатьох держав [12].

Безумовно, надзвичайно цікавою є практика реалізації свободи слова в США. Першу поправку до Конституції США 1787 року можна вважати серцевиною Білля про права, який набув сили в 1791 році і яка забороняє Конгресу втручатися в сферу здійснення індивідуумом права на вільне вираження власних поглядів, а також заборону Конгресу видавати закони, які обмежували б фундаментальні свободи громадян (в тому числі й свободу слова і друку). В подальшому суддя Верховного Суду США В. Дуглас з цього приводу відмітив: «засновники Конституції знали людську природу ... Вони також добре знали психологічний вплив ортодоксії і стандартизованого мислення. Звіщуючи необхідність обмеження свободи слова й думки, вони протипоставляли її образі свободи. В результаті вони обрали свободу» [13].

Втім конституційний захист свободи совісті, слова, друку, зборів і петицій став ефективним лише

в 1925 році після рішення Верховного Суду США про конституційну заборону обмеження вищевказаних прав не лише на рівні федерального законодавства, а й на рівні штатів та приватних осіб [14].

Через століття після прийняття Білля про права, суддя Верховного Суду США О. Холмс в одному із судових рішень сформулював положення про те, що головна мета американських інститутів – дозволити людям думати так, як їм подобається, і говорити вільно про те, про що вони думають. З точки зору В.В. Речицького дане твердження стало правовою аксіомою, яка покладена в основу всієї американської юридичної парадигми захисту інтелектуальної свободи [15].

В своїх роздумах про важливість свободи думки і слова для стабільності демократії та забезпеченню прав меншості в умовах правління більшості американський юрист Н. Дорсен приходить до висновку, що «майже універсальний приклад свободи слова спирається на дельта самих важливих цінностей». На думку Дорсена, такими є: значення свободи слова для самоврядування в функціонуючій демократії, її користь в з'ясуванні правди і використання її у виявленні порушень закону владою і тим самим в заборони їх, а також здатність допускати особисте самовисловлювання людей, які сприймають ідеї і відчуття, особливо непопулярні, не відчуваючи при цьому страху перед репресіями [16].

Досвід розвитку України за часів незалежності свідчить про необхідність створення надійних правових гарантій демократії, серед яких важливе місце, безумовно, належить свободі думки і слова.

У свободи слова існує загальна доля із демократією: коли знищують одну, то закінчується й інша. Практично всі демократичні конституції світу закріплюють цю свободу, розглядаючи в ній основу для свободи друку, критики, інакомислення, опозиції і прав меншин. Як ніяка інша, ця свобода може бути небезпечною в руках безвідповідальних людей, амбіційних політиків та демагогів. Не так вже й рідко в історії багатьох країн зловживання свободою слова призводило до підриву громадського й державного устрою, а в кінцевому рахунку й до ліквідації самої свободи слова, як і свободи в цілому.

Аналізуючи свободу слова як безумовну конституційну цінність суспільства і кожної окремої особи важливо розуміти, що визнання свободи слова вимагає й визнання можливості її обмеження і в першу чергу юридичного. Не випадково в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права є пряма вказівка на необхідність на основі закону обмежити свободу слова для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я та моральності населення. Слід зазначити, що в ч. 3 ст. 34 Конституції України є пересторога відносно реалізації здійснення свободи думки і слова, свободи висловлювання своїх поглядів і переконань, якщо це стосується національної безпеки, територіальної цілісності чи громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя. Крім того, згідно із ч. 2 ст. 64

Конституції України, ці обмеження можуть також бути доповнені і обмеженнями, які встановлюються в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

В цьому контексті хочеться звернути увагу й на досить широкий зміст свободи слова. Це не тільки право людини говорити про все, що їй заманеться, але й сума переконань, ідей, думок, які висловлюються в друкованому чи усному вигляді, творах мистецтва, музиці, художній літературі, наукових дослідженнях.

Чинне конституційне законодавство не допускає пропаганду чи агітацію, яка може призвести до соціальної, расової, національної чи релігійної ворожнечі та ненависті. Забороняється утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я, населення. По суті можна говорити про те, що в нашій державі існує цілісна програма негативного відношення до ідей, які здатні підірвати громадський спокій. Ці положення покликані протистояти націоналізму, расизму, шовінізму та антисемітизму. Цілком природно, що певні труднощі в цьому питанні існують, але вони не є критичними. В той же час існує інша небезпека. Є всі підстави стверджувати, що останнім часом в Україні погіршується ситуація із дотриманням свободи слова.

На думку українських правозахисних організацій, основними викликами для свободи поглядів, слова, інформації та засобів масової інформації у 2012 році стали законодавчі ініціативи народних обранців, виборча кампанія, встановлення остаточної монополії за телевізійним простором на місцевому рівні та тиск на незалежні ЗМІ з боку податкових органів та прокуратури. За словами експертів, відсутність медіаринку в Україні та, відповідно, залежність журналістів від власників ЗМІ, також негативно впливає на свободу ЗМІ в Україні. Збереглися й інші негативні тенденції, які мали місце у 2011 році – перешкоджання журналістам виконувати свої професійні обов'язки, поширення самоцензури, конфлікти навколо розподілу ринку мовлення тощо [17].

Таким чином, можна констатувати, що свобода слова може бути реалізована лише в умовах демократичного політичного режиму, який по своїй природі є зацікавленим у вияві різноманітних поглядів і думок з різних питань життєдіяльності суспільства. При недостатній свободі в суспільстві може наступити інформаційний колапс, тому що зростаюча кількість інформації повинна проходити через невелику кількість інформаційних каналів з малою пропускну здатністю. Зменшення соціальної значущості права на свободу думки і слова в нашій державі відбувається багато в чому і завдяки зміцненню на протязі останнього часу в суспільній думці ідеї про неефективність реалізації, а тим більше захисту цього конституційного права. Можливо це відбувається із-за відсутності культури свободи

слова, яка повинна бути створена, якщо не на основі вітчизняного досвіду (в Україні свобода слова існує відносно недавно), то на основі досвіду зарубіжних країн (в США свобода слова була проголошена більш як 200 років тому назад, в Англії – більше 300 років).

Дослідження свободи думки і слова як явища свідчить про те, що гарантована конституцією свобода слова формує самостійне громадянське мислення і відчуття соціальної відповідальності й у окремого громадянина. Дуже важливою є і та обставина, що все більша частина громадян України (як правило, освічена) розпочинає свободу слова розуміти не тільки як невід'ємне право людини і вищу соціальну цінність, а й відчувати, що активна і свідома участь в громадсько-політичному житті в принципі можлива тільки там і тоді, коли право громадянина на вільне висловлювання своїх думок і переконань гарантовані законом, а влада ефективно сприяє й культивує реалізацію цієї свободи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колесов Н.С. Свобода слова – неотъемлемый элемент демократического политического процесса // Ин-т гос. и права РАН, 1997. – С. 127.
2. Ролз Дж. Теорія справедливості, Нью-Йорк. Вид-во оксфордського університету, 1973. – С. 60.
3. Рихтер А.Г. Свобода массовой информации в постсоветском пространстве / Андрей Георгиевич Рихтер. – Москва : Издательство "ВК", 2007. – 366 с.
4. Французька декларація прав людини та громадянина 1789 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://constituante.livejournal.com/10253.html>
5. Слинко Т.Н., Кушниренко А.Г. Свобода слова в условиях народовластия / Т.Н. Слинко, А.Г. Кушниренко. – Х : Право, 2012. – С. 157-182.
6. Декарт Р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Cogito_ergo_sum
7. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. – М., Норма- Инфра, 1999. – С. 198.
8. Баглай М.В. Там же. – С. 198.
9. Колесов Н.С. Там же. – С. 127.
10. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. М.: 1993. – С. 70.
11. Современные зарубежные конституции. М.: 1992. – С. 37.
12. Декларация прав людини і громадянина 1789 р. Конституции зарубежных государств. Учебное пособие. – М. Изд-во БЕК. 1996. – С. 136.
13. Outline the US Government. – USA: Office of International Information Programs, United States Department of State. 1989. – P. vi.
14. Гольдман Р., Леонтовская Э., Франковский С. Верховный суд США «Права и свободы граждан» / Польша: Изд-во «БЕГА», 2006. – С. 37
15. Речицкий В.В. Символическая реальность и право. – Львов, 2007. – С. 575.
16. Дорсен Н. Природа и пределы гражданских свобод в США // Права человека накануне XXI века. М., 1994. – С. 275.
17. Права людини в Україні – 2012. Доповідь правозахисних організацій. Українська гельсінська спілка з прав людини. Х.: «Права людини», 2013. – С. 144.